

تحلیل اندیشه و سبک شعری فرخی یزدی

نگارش

مهر انگیز موسوی

استاد راهنما: دکتر یدالله بهمنی مطلق

استاد مشاور: دکتر رسول چهرقانی منتظر

پایان نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد

در رشته‌ی (زبان و ادبیات فارسی)

شهریور ماه 1390

محمد فرخی یزدی (1318-1267 هجری شمسی)

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای را که که بر من منت نهاد تا بتوانم این راه پر فراز و نشیب را با همه مشکلاتش پشت سر نهم و چند صباحی به بهانه‌ی تحصیل و تحقیق در وادی علم و معرفت گام برداشته و از چشمه‌ی پر فیض و زلال دانش اساتید روشن ضمیر و دانشجویان فهیم دوران تحصیل خود توشه‌ای بگیرم. همواره بر این باورم که هیچ کاری بدون همکاری و مساعدت دیگران به خوبی به سر انجام نمی‌رسد. در این میان کارهای تحقیقی و پژوهشی بیش از دیگر امور به استفاده از تجارب و هم فکری و همراهی دیگران نیاز دارند تا با تکیه بر آنها بتوان طرحی نو در انداخت و پایه‌ای برای پژوهش‌های بعدی فراهم ساخت.

تهیه و تدوین این پایان نامه نیز بر یایه‌ی یافته‌های گذشته و راهنمایی‌های مفید و مؤثر اساتید بزرگواری همچون جناب آقای دکتر بهمنی مطلق به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر چهرقانی منتظر به عنوان استاد مشاور استوار گشته است که در همین جا مراتب تشکر و قدر دانی خود را از این اساتید بزرگوار ابراز می‌نمایم. همچنین لازم می‌دانم از همسرم که در طول انجام این تحقیق یار و همراه من بود و از فرزندانم که در طول یکی دو سال گذشته به دلیل مشغله‌ی تدریس و تحصیل و تحقیق نتوانستم به عنوان یک مادر در خدمتشان باشم و آنها صبورانه همه‌ی مشکلات را تحمل کردند، صمیمانه تشکر نمایم.

موسوی / شهریور ماه 1390

تقدیم به:

فرزندان دلبندم زهرا و محیا

و

همه‌ی کسانی که همچون محمد فرخی یزدی جان خویش را در راه

آزادی و آزادگی نثار کردند

چکیده :

انقلاب مشروطه بر همه ساختارهای اجتماعی - سیاسی جامعه ایران تأثیرات شگرفی بر جای گذاشت. شعر و ادب نیز از این تحولات بی‌تأثیر نبود. در این دوره، اگر چه قوالب شعری گذشته تا حدود زیادی حفظ شد، اما محتوا و درون مایه ادبیات منظوم به مدد شعرایی چون فرخی یزدی، علی‌اکبر دهخدا، ملک‌الشعراى بهار، میرزاده عشقی و دیگران کاملاً دگرگون گردید و مضامین جدیدی مانند آزادی، وطن، انقلاب و کارگر در شعر این دوره جاری شد. در این میان فرخی یزدی به عنوان یکی از آزادی‌خواهان و شعرای انقلابی این دوره، نقش مهمی در تحولات ادبی عصر مشروطه داشته است. این تحقیق که در پنج فصل تنظیم شده، به بررسی سبک شعری و تحلیل اندیشه‌های این شاعر انقلابی پرداخته و ویژگی‌های ادبی، فکری و زبانی غزلیات وی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. با توجه به نتایج تحقیق می‌توان گفت که بسامد بالای تشبیه در شعر فرخی را باید به عنوان یک ویژگی سبکی بارز وی به شمار آورد. از نظر مختصات زبانی، فرخی در شعر خود کوشیده است که مطابق فهم و درک عوام بگوید و بنویسد و به همین دلیل زبان شعر او بسیار ساده و عامیانه است. استفاده از واژگان کهن فارسی، توجه به ایران باستان و تلمیحات اساطیری و مفاخره در اشعار وی را می‌توان از دیگر ویژگی‌های سبک شعری فرخی یزدی به شمار آورد.

واژگان کلیدی: فرخی یزدی، شاخصه‌های سبکی، شعر دوره‌ی مشروطه، مضامین انقلابی

فصل اول: کلیات تحقیق

- 1-1- بیان مسأله.....2
- 2-1- اهمیت و ضرورت تحقیق.....2
- 3-1- اهداف تحقیق.....3
- 4-1- سؤالات تحقیق.....3
- 5-1- پیشینه‌ی تحقیق.....4
- 6-1- جامعه‌ی آماری.....4
- 7-1- روش و مراحل تحقیق.....4

فصل دوم: عصر مشروطه

- 1-2- نگاهی به شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر مشروطه.....6
- 1-1-2- مقدمه.....6
- 2-1-2- زمینه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری انقلاب مشروطه.....6
- 3-1-2- شرایط اجتماعی و سیاسی ایران در آستانه‌ی انقلاب مشروطه.....9
- 4-1-2- اقشار و نیروهای مؤثر در انقلاب مشروطه.....10
- 5-1-2- نهضت مشروطیت و تأثیر آن بر ادبیات این دوره.....16
- 2-2- ادبیات عصر بیداری (دوره مشروطه).....20
- ۲-۲-۱- ویژگی‌ها و جایگاه شعر در عصر مشروطه.....20
- 2-2-2- قالب‌های شعری عصر مشروطه.....25
- 3-2-2- درون‌مایه و مضامین اصلی ادبیات مشروطه.....31

فصل سوم: شرح احوال و آثار فرخی یزدی

- 1-3- دوران کودکی و نوجوانی.....45
- 2-3- عزیمت به تهران و ادامه‌ی مبارزات آزادی خواهی.....46
- 3-3- انتشار روزنامه طوفان.....47

49	3-4- پایان عمر روزنامه نگاری فرخی
50	3-5- دوران حیات سیاسی
52	3-6- آغاز سرگشتگی فرخی
55	3-7- دوران فقر و تنگدستی
58	3-8- فرخی در زندان
60	3-9- فرجام فرخی
63	3-10- آثار و نوشته‌های فرخی

فصل چهارم: بررسی سبک شعری، ویژگی‌های ادبی و تحلیل اندیشه‌های فرخی یزدی

69	4-1- مقدمه
69	4-2- تعریف سبک و سبک‌شناسی
70	4-3- انواع سبک‌های ادبی در زبان فارسی
71	4-4- سبک شعر مشروطه
72	4-5- بررسی سبک شناختی شعر فرخی
73	4-5-1- ویژگی‌های ادبی اشعار فرخی
73	4-5-1-1- صور خیال
96	4-5-1-2- صنایع بدیعی
130	4-5-1-3- موسیقی شعر فرخی
138	4-5-1-4- سایر قالب‌های شعری فرخی
145	4-5-1-5- فرخی و غزل سیاسی
148	4-5-1-6- معشوق در شعر فرخی
149	4-5-1-7- شأن سرود اشعار فرخی
151	4-5-2- ویژگی‌های زبانی اشعار فرخی
152	4-5-2-1- استفاده از زبان عامیانه و کاربرد واژگان محاوره‌ای

153.....	4-5-2-2- استفاده از لغات و اصطلاحات فرهنگی
156.....	4-5-2-3- کاربرد واژگان کهن فارسی
158.....	4-5-2-3- استفاده از واژگان آزادی، وطن، قانون، کارگر و...
164.....	4-5-2-5- کیفیت نظم واژگان و ساخت نحوی شعر فرخی
171.....	4-5-3- اندیشه ها و ویژگی های فکری اشعار فرخی
171.....	4-5-3-1- اندیشه های سیاسی و اجتماعی فرخی
178.....	4-5-3-2- اندیشه های دینی فرخی
181.....	4-5-3-3- اندیشه ها و احساسات نوستالژیک در اشعار فرخی
191.....	4-5-3-4- اندیشه های سوسیالیستی و گرایشات کارگری

فصل پنجم: نتیجه گیری و ارائه پیشنهاد

195.....	5-1- مقدمه
195.....	5-2- پاسخ به سؤالات تحقیق
199.....	5-3- نتیجه گیری
203.....	5-4- پیشنهادها و تحقیق

204.....	فهرست منابع:
----------	--------------

فهرست جداول

صفحه	عنوان
94.....	• جدول شماره 4-5-1-1: فراونی صور خیال در اشعار فرخی.....
113.....	• جدول شماره 4-5-1-2: طبقه بندی بدیع معنوی
129.....	• جدول شماره 4-5-1-3: طبقه بندی بدیع لفظی
170.....	• جدول شماره 4-5-3: بسامد کاربرد واژگان مختلف در اشعار فرخی یزدی.....
201.....	• جدول شماره 5-3-1-1- بسامد کاربرد انواع صنایع ادبی در اشعار فرخی.....
202.....	• جدول شماره 5-3-2-2- درصد کاربرد انواع صنایع ادبی در اشعار فرخی.....

فهرست نمودارها

صفحه

عنوان

- نمودار شماره 4-5-1-1: درصد فراونی انواع صور خیال در اشعار فرخی94
- نمودار شماره 4-5-1-2 : درصد کاربرد بدیع معنوی در اشعار فرخی113
- نمودار شماره 4-5-1-3 : درصد کاربرد بدیع لفظی در اشعار فرخی یزدی129
- نمودار شماره 4-5-2: بسامد کاربرد واژگان مختلف در اشعار فرخی یزدی170
- نمودار شماره 4-5-3-3: تقسیم بندی مفاهیم نوستالژیک در اشعار فرخی183
- نمودار شماره 5-3-1: بسامد کاربرد انواع صنایع ادبی در اشعار فرخی یزدی201
- نمودار شماره 5-3-2: درصد کاربرد انواع صنایع ادبی در اشعار فرخی یزدی202

فصل اوّل :
كليات تحقيق

1-1 - بیان مسأله

همزمان با وقوع تحولات سیاسی و اجتماعی در عصر مشروطه، شعر فارسی نیز وسعت بیشتری پیدا کرد و مضامین جدیدی به عرصه‌ی ادبیات وارد شد، ولی علی‌رغم نوگرایی در محتوا و مضامین جدید در شعر فارسی، قالب و شکل ادبی تغییر چندانی نکرد و شعرای این دوره نیز سعی داشتند همان قالب دوره‌ی قبل را حفظ کنند؛ با این حال ورود مضامین جدید به حوزه‌ی شعر، باعث شد که رفته‌رفته شاعران این دوره در جستجوی ایجاد شکل تازه‌ای باشند. شعرای دوره مشروطیت به تبعیت از فضای سیاسی - اجتماعی حاکم بر این عصر، از واژه‌هایی نظیر آزادی، وطن، قانون و مبارزه با استبداد بیشتر استفاده کردند و برخی از آنان مانند محمد فرخی‌یزدی به سیاستمدارانی تبدیل شدند که با اشعار سیاسی و انتقادی خود، تأثیر فراوانی بر روحیات و برانگیختن احساسات کارگری و مردمی گذاشتند و خود نیز بهای سنگینی برای بیان اندیشه و سرودن این گونه اشعار پرداختند.

این تحقیق بر آن است تا با بررسی و تحلیل اندیشه‌ها و سبک شعری این شاعر مبارز عصر مشروطه، به تأثیر شرایط سیاسی - اجتماعی بر اندیشه‌های وی پرداخته، و سبک شعری و مضامین به کار رفته در اشعار فرخی‌یزدی را تشریح نماید و همچنین به تحلیل تأثیر اشعار او بر اوضاع سیاسی، اجتماعی بپردازد.

1-2 - اهمیت و ضرورت تحقیق

با مروری بر تحقیقات صورت گرفته در زمینه‌ی آثار منظوم و مثنوی ادبی، می‌توان گفت که عمده مطالعات انجام شده در زمینه‌ی مکتوبات ادبی قرون پنجم و ششم هجری قمری است و هرچه به قرون اخیر نزدیک می‌شویم، مطالعات کمتری در احوال صاحبان ادب و هنر این مرز و بوم صورت گرفته است. عصر مشروطه به دلیل فضای سیاسی موجود در آن زمان و تحولاتی که طی این دوره

انجام شده، بیشتر مورد توجه محققان و دانش‌پژوهان بوده است؛ ولی حوزه‌ی شعر و شاعری در مقایسه با سایر حوزه‌ها مظلوم واقع شده و کمتر به احوال شعرا و اندیشه‌های آنان و نقش آنها به عنوان قشری آگاه و تأثیرگذار در جامعه توجه شده است.

ضرورت و اهمیت این تحقیق از آن روست که می‌تواند تأثیر افکار و اندیشه‌های فرخی‌یزدی را به‌عنوان یک شاعر منتقد و سیاستمدار عصر مشروطه در برانگیختن احساسات وطن‌پرستی مردم ایران بنمایاند و با بازخوانی و مرور آثار و افکار و اندیشه‌های این شاعر دل‌سوخته، نقش وی را در تحولات ادبی آن دوران و همچنین بسیج توده‌ها و آزادی‌خواهان علیه حکومت‌های استبدادی دوران مشروطه تشریح نماید.

1-3 - اهداف تحقیق

اهداف کلی این تحقیق را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

- بررسی و تحلیل اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی و دینی فرخی‌یزدی به عنوان یکی از شعرای سیاسی و منتقد عصر مشروطه.
- بررسی سبک شعری و ویژگی‌های ادبی، زبانی و فکری در اشعار فرخی.
- بررسی درون‌مایه اشعار فرخی از منظر کاربرد مضامین مختلف و بسامد آنها در اشعار وی.

1-4 - سؤالات تحقیق

این تحقیق به دنبال آن است که با بررسی افکار و اندیشه‌ها و سبک شعری فرخی‌یزدی به عنوان یکی از شعرای آزادی‌خواه و مبارز در عصر مشروطه و شناخت شرایط حاکم بر آن دوره، به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- 1- چه عواملی بر طرز فکر و اندیشه‌ی فرخی‌یزدی به عنوان یک شاعر منتقد تأثیر گذار بوده است؟
- 2- فرخی‌یزدی در اشعار خود بیشتر از چه مضامینی استفاده کرده است؟
- 3- تفاوت فرخی‌یزدی با دیگر شعرای هم عصر خود در چیست؟
- 4- سبک شعری فرخی‌یزدی از نظر ساختار زبانی و ادبی از چه ویژگی‌های خاصی برخوردار است؟

1-5 - پیشینه‌ی تحقیق

در باره‌ی شعرای دوران مشروطیت، تحقیقات و مطالعات پراکنده‌ای صورت گرفته و در برخی از نوشته‌ها و پایان‌نامه‌های انجام شده نیز اشعار شعرای مطرح و مهم این دوره نظیر: ایرج میرزا، ملک‌الشعراى بهار، عارف قزوینی، فرخی یزدی، میرزاده عشقی و ... با یکدیگر مقایسه شده است. در بررسی‌های به عمل آمده، موضوعی منطبق با موضوع تحقیق حاضر یافت نشد؛ اما در امتداد آن مطالعات محدودی در قالب کتاب، پایان‌نامه و یا مقالات علمی - پژوهشی صورت گرفته است. از آثار مرتبط با موضوع تحقیق می‌توان از کتاب‌های دیوان فرخی یزدی به قلم حسین مکی، شاعر لب‌دوخته اثر غلامرضا محمدی و حسین مسرت، مجموعه اشعار فرخی یزدی اثر محمدعلی سپانلو و مهدی اخوت و ... نام برد. در حوزه مقالات فارسی نیز می‌توان از مقاله «بررسی سبک نثر مقالات فرخی یزدی» نوشته دکتر محمود صادق‌زاده در فصلنامه کاوش‌نامه، مقاله «شاعر آزادی، زندگی و شعر فرخی یزدی» نوشته‌ی یداله جلالی پندری در ماهنامه جهان کتاب شماره 204 و مقاله «شعر فارسی در دوران مشروطه» نوشته دکتر محمدرضا شفیعی‌کدکنی در ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره 230 و ... نام برد. علاوه بر اینها می‌توان به مجموعه مقالات همایش فرخی شناسی در دانشگاه آزاد یزد در سال 1384 که به مناسبت بزرگداشت فرخی یزدی برگزار گردید، اشاره کرد.

1-6 - جامعه‌ی آماری

جامعه‌ی آماری مورد بررسی در این تحقیق، شامل کلیه اشعار مندرج در دیوان اشعار فرخی یزدی و منابع مرتبط با موضوع (مقالات، رساله‌ها و کتابهایی که در باب فرخی یزدی سخن گفته‌اند) بوده، ولی سعی شده است سایر منابع مرتبط با این موضوع نظیر منابع مربوط به دوران مشروطه نیز مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد تا شناخت کاملی از موضوع مورد مطالعه حاصل گردد.

1-7 - روش و مراحل تحقیق

این تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است و برای پاسخگویی به سؤالات آن، آثار و اسناد مربوط به موضوع تحقیق، بررسی و محتوای اشعار فرخی یزدی از نظر سبک شعری و ویژگی‌های زبانی، ادبی، فکری و نیز اندیشه‌های وی تحلیل شده است. گردآوری اطلاعات این تحقیق نیز بر اساس فیش برداری و مطالعات کتابخانه‌ای و سپس تحلیل یافته‌ها صورت گرفته است.

فصل دوّم :

عصر مشروطیت، ادبیّات مشروطه

و ویژگی‌های آن

2-1-1 - نگاهی به شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر مشروطه

2-1-1-1 - مقدمه

شکل‌گیری تحولات اجتماعی و بروز انقلاب در هر جامعه‌ای نیازمند فراهم آمدن شرایط و زمینه‌هایی است تا دست به دست هم داده، آن پدیده اجتماعی را رقم زنند. در باره‌ی انقلاب مشروطه - که در 14 مرداد ماه 1285 هجری شمسی به پیروزی رسید - نیز عوامل مختلفی زمینه‌ساز و تأثیرگذار بوده‌اند و هر کدام از آنها به نوبه خود سهمی در این انقلاب داشته‌اند. در این فصل ابتدا به ذکر زمینه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری نهضت مشروطه اشاره خواهیم کرد و سپس تأثیر انقلاب مشروطه بر شعر و ادبیات این دوره را از دیدگاه‌های مختلف بیان خواهیم کرد. در ادامه مباحث این فصل، به ادبیات عصر بیداری و ویژگی‌ها و جایگاه شعر در این دوره اشاره گردیده و به قوالب شعری و تحولات آنها در این عصر پرداخته می‌شود. در پایان نیز درون مایه و مهم‌ترین مضامین شعر دوره‌ی مشروطه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

2-1-2 - زمینه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری انقلاب مشروطه

در برخی از نوشته‌ها و مقالاتی که در باب انقلاب مشروطه به رشته تحریر در آمده، از عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مختلف به عنوان عوامل دخیل در بروز انقلاب مشروطه نام برده‌اند. ولی به طور کلی ریشه‌ی این انقلاب را باید در رفتار مستبدانه و ظالمانه و بی‌کفایتی حکومت قاجاریه از یکسو و از سوی دیگر تحولات اجتماعی ایران دانست. با گسترش ظلم و فساد و اختناق، آیت‌الله طباطبایی و آیت‌الله بهبهانی از رهبران نهضت، انجمنی متشکل از آزادی‌خواهان ترتیب دادند. در این میان چند حادثه باعث شد که حرکت مردم و شورش عمومی تسریع شود؛ یکی از این حوادث ماجرای مسیونوز بلژیکی بود که انتشار عکسی از او در لباس روحانیت در یک مجلس رقص در حال کشیدن قلیان، خشم عمومی را برانگیخت. موضوع دیگر مسأله بانک استقراضی روس بود که در اثنای

ایجاد ساختمان آن، استخوان‌های تازه مردگان کشف شد و روس‌ها با بی‌اعتنایی، اجساد و استخوان‌ها را به چاهی ریختند.

حادثه مهم‌تری که در واقع باعث آغاز نهضت به طور جدی و فراگیر شد، مسأله‌ی به چوب بستن بازرگانان بود؛ بدین شرح که در حین جنگ روس و ژاپن، قند گران شد. علاءالدوله حاکم تهران تعدادی از بازرگانان را که در اعتراض به اعمال مسیونوز تحصن کرده بودند، به بهانه گران کردن قند به چوب بست. انتشار این خبر باعث شورش و اعتراض مردم شد و آیت‌الله بهبهانی و طباطبایی خواستار عزل عین‌الدوله صدراعظم شدند.

علما که از وضع موجود به شدت رنج می‌بردند، با فراهم شدن زمینه برای اصلاح اوضاع و فشار به دولت، تصمیم به مهاجرت به حرم عبدالعظیم گرفتند که به مهاجرت صغری معروف شد. با روشنگری روحانیت دامنه‌ی اعتراضات گسترش یافت و متحصنین خواستار تأسیس عدالتخانه، اجرای قوانین اسلامی در کشور و عزل مسیونوز بلژیکی و علاءالدوله شدند.

مظفرالدین شاه به خواست آنها تن داد و علما به تهران برگشتند؛ اما اوضاع تغییر نکرد و با به شهادت رسیدن طلبه‌ای به نام عبدالحمید توسط سربازان، تظاهرات عظیمی به راه افتاد و بازار تهران تعطیل شد و علما همراه عده زیادی از مردم تهران به قم مهاجرت کردند. این بار از مهم‌ترین خواسته‌های مهاجرین افتتاح دارالشوری و عزل عین‌الدوله بود. با گسترش دامنه نهضت، مظفرالدین شاه که روزهای پایانی عمر خود را سپری می‌کرد، به وحشت افتاد و مجبور به پذیرش خواست متحصنین شد و در 14 مرداد 1285 شمسی طی فرمانی ضمن عزل عین‌الدوله، دولت را مأمور برگزاری انتخابات و تشکیل مجلس شورا کرد.

در یک دسته بندی کلی تر می‌توان همه این عوامل را به دو دسته کلی تحت عنوان عوامل ایجابی

یا عوامل مثبت و عوامل سلبی یا منفی به شرح زیر تقسیم بندی کرد:

عوامل ایجابی به آن دسته از عواملی اطلاق می‌گردد که موجب بیداری جامعه و تنویر افکار عمومی

و آگاهی مردم به حقوق و منافع فردی و اجتماعی خود می‌شود. غلامرضا رحمدل در مقاله خود این

عوامل را به شرح زیر بر می‌شمارد:

«1- فتوای انقلابی میرزای شیرازی مبنی بر تحریم تنباکو و اطاعت آگاهانه‌ی مردم از این فتوا که منجر به الغای قرارداد استعماری رژیم شده بود، تا آن زمان احکام و فتاوی مراجع حول وحوش یک سلسله اعمال و مناسک فردی دور می‌زد. این برای اولین بار بود که یک مرجع دینی فتوا را وارد عرصه سیاسی و اجتماعی کرده بود و از این طریق قدرت احکام و فتاوی دینی در تعیین سرنوشت جامعه و تأثیر آن در عرصه‌ی کلان سیاسی به نمایش گذاشته شد. فتوای میرزای شیرازی غبار جهل و تحریف و تحجر را از چهره اجتهاد پویا و سرنوشت ساز زدود و جنبش تنباکو، نقطه‌ی اتصال دیانت و سیاست شد.

2- ظهور سیدجمال الدین اسدآبادی طلایه‌دار نهضت انترناسیونالیستی اسلامی که موجب باروری چنین خودباوری و آگاهی مردم شده بود.

3- اعدام انقلابی ناصرالدین شاه به دست یکی از تربیت یافته‌گان مکتب سیدجمال الدین اسدآبادی به نام میرزا رضای کرمانی؛ میرزا رضا در تحلیل قیام مسلحانه خود چنین می‌گفت: «ناصرالدین شاه، مملکت مسلمان‌ها را به دست اجنبی داد... چنین شجری را باید قطع کرد تا چنین ثمر ندهد.» (آرین پور، 1374، ص. 225)

اعدام ناصرالدین شاه، طلسم شکست ناپذیری شاه را در هم شکست و قداست کاذبی که در طی دوره و اعصار به ناروا حول مفهوم و مقام شاه تنیده شده و شاه تجلی‌گاه فره ایزدی و سایه خدا پنداشته شده بود، فرو ریخت .

4- اقدامات اصلاح طلبانه و ترقی خواهانه میرزا تقی‌خان امیرکبیر مانند تأسیس دارالفنون و آشنایی طبقات جوان و نماینده جامعه به علوم و فنون جدید و پیشرفته دنیا برای دستیابی به زندگی بهتر و شرافتمندتر

5- جنبش روزنامه نگاری که در حد خود، نقش اطلاع رسانی جامعه را برعهده داشت .

6- انتشار کتاب‌های علمی و اجتماعی به زبان ساده به منظور رشد فکری، آگاهی سیاسی جامعه که در این راستا می‌توان از کتاب های میرزا عبدالرحیم طالبوف نام برد که مطالب علمی را به زبان ساده بیان می‌داشت.

همه این عوامل دست به دست هم داد و شرایطی فراهم کرد که ایران را در آستانه‌ی یک انقلاب یا جنبش اجتماعی، سیاسی بزرگ قرار داد؛ ولی در کنار همه این عوامل برخی از کم و کاستی‌ها و نابسامانی‌های اقتصادی و اجتماعی نیز در شرایط آن روز وجود داشت که روند پیدایش نهضت مشروطه را شتاب بیشتری بخشید و آن را تسهیل کرد، این عوامل که می‌توان از آنها به عنوان عوامل منفی یاد کرد، به شرح زیر است:

1- بی‌کفایتی شاهان و درباریان و اشتغال آنها به عیاشی و خوش‌گذرانی، شاهان قاجار به منظور تأمین هزینه‌های سفر خود به فرنگ و دیگر هزینه‌های تجملی، وام‌های کلان از کشورهای استعماری مخصوصاً روسیه دریافت می‌کردند. سنگینی این وام‌ها پشت مردم را خم کرده و زنجیر اسارت برگردن ملت افکنده بود.

2- فقر و تیره‌روزی اکثریت مردم در مقابل رفاه و خوش‌گذرانی اقلیتی محدود، فاصله را بین اقلیت برخوردار و اکثریت گرسنه روز به روز بیشتر می‌کرد و مردم به نان شب خود محتاج بودند.

3- تملق، فساد اداری و رواج فرهنگ رشوه.

4- بی‌توجهی به بهداشت عمومی و شیوع بیماری‌های واگیردار و افزایش مرگ و میر ناشی از این بیماری‌ها.

5- انعقاد قراردادهای اسارت‌بار مانند قرارداد ترکمانچای و گلستان و قراردادهای دیگری که به موجب آنها کشورهای استعمارگر بر منافع حیاتی ایران چنگ می‌انداختند.

با توجه به شرایط مذکور، بستر مناسب برای ایجاد تحولی بزرگ در جامعه فراهم شد و در نهایت در زمان مظفرالدین شاه قاجار منجر به وقوع انقلاب مشروطه گردید.» (رحمدل، 1383، ص ص.

(39-40)

2-1-3 - شرایط اجتماعی و سیاسی ایران در آستانه‌ی انقلاب مشروطه

انقلاب مشروطه، یکی از بزرگ‌ترین رویدادهایی است که در تاریخ ایران اسلامی پدیدار گشته است. به عبارت دیگر، شکل‌گیری این حادثه در اواخر دوره سلطنت قاجاریه، موجب ایجاد تحولات گسترده‌ی سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در ایران شد و توانست پایه‌ی محکم و دیرین حکومت استبدادی را که از دوران باستان تا این زمان بر ایران حکمرانی می‌کرد، متزلزل کند و مقدمات افول

حکومت قاجاریه را فراهم آورد. انقلاب مشروطه گرچه پس از مدتی کوتاه در مسیر خود دچار وقفه گردید و کمتر از دو دهه بعد، با شکل‌گیری حکومت پهلوی به نوعی دیگر از استبداد انجامید، ولی بدون شک از یک سو در ارکان رسمی و شکل ظاهری حکومت تأثیر گذاشت و به قوای مقننه، مجریه، قضاییه و دیگر ارکان حکومتی رسمیت بخشید.

با توجه به اهمیت این انقلاب و میزان تأثیرگذاری آن در تحولات بعدی جامعه ایران در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فکری - فرهنگی، بررسی و شناخت نقش عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن ضروری است و در این میان پر واضح است که عوامل مختلفی در روند شکل‌گیری انقلاب مشروطه نقش داشته و هر یک به سهم خود در تحقق این انقلاب تأثیرگذار بوده‌اند. اینک به شرح مختصر هر یک از این عوامل و شرایط حاکم بر جامعه آن روز می‌پردازیم.

2-1-4 - اقشار و نیروهای مؤثر در انقلاب مشروطیت

2-1-4-1 - علماء و روحانیون

روحانیون از اواسط دوره صفوی نفوذ سیاسی فراوانی یافتند؛ به طوری که مقدس اردبیلی شاه عباس اول را بانی ملک عاریه می‌نامد و شاه عباس با تواضع خود را «کلب آستان علی» می‌خواند. در دوران فترت (سقوط صفوی تا ظهور قاجارها) تا حدودی از نفوذ آن‌ها کاسته شد. بعد از آن سلاطین قاجار که از داشتن ریشه‌های عمیق ملی - مذهبی در این سرزمین بی بهره بودند، برای حکومت تازه تأسیس خویش به این بسط قدرت کمک کردند و موجب احترام و تکریم بسیار نسبت به علما شدند؛ به طوری که کسروی در باره‌ی نقش آنان می‌گوید: «اگر فتواهای علمای نجف نبود، کمتر کسی به یاری مشروطه پرداختی، همان مجاهدان تبریز بیشترشان پیروی از دین می‌داشتند و دستاویز ایشان در آن کوشش و جان‌فشانی، این فتواهای علمای نجف می‌بود و همان ستارخان بارها این را بر زبان می‌آورد که من حکم علمای نجف را اجرا می‌کنم.» (کسروی، 1359، ص. 75)

اما به نظر می‌رسد علما و روحانیون توانستند از میان نیروهای اجتماعی در دوره مشروطه با زمینه‌ها و تمهیداتی که از قبل فراهم گردیده بود، مشارکت و فعالیت برجسته‌تر و نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشند و تعدادی از آنها در شمار رهبران مشروطه به حساب آیند. اعتقادات مذهبی مردم و نفوذ روحانیت در بین اقشار مختلف جامعه، دو عامل مهمی بود که آنها را قادر ساخت نقش